

ירמיהו מלחי

על פירוש הריב"ן לסוף מסכת מכות

מבוא

רבינו יהודה ב"ר נתן (המכונה גם "רבינו יבן") היה חתנו של רש"י (בעל בתו מרים) ונחשב כדורו לאחד מתלמידי רש"י החשובים והידועים ביותר. הוא גם: מנה על אותה קבוצה קטנה של חכמים, כמו רשב"ם, רבינו שמעיה ואחרים, שהיו בני חוגו הקרובים ביותר של המורה הגדול, והיו שותפים עמו ביצירתו הפרשנית. ידיעותינו על חייו, משפחתו, תולדותיו וגלגוליו דלות מאוד (כשם שדלות ידיעותינו על רוב חכמי אשכנז וצרפת הראשונים), אך יש בידינו חומר רב על עבודתו הספרותית.

למפעלו הספרותי של הריב"ן הקדיש הרי"ן אפשטיין מחקר גדול ויסודי,¹ וכמעט שלא הניח דבר קטן וגדול שלא עסק בו. בין השאר תיאר הרי"ן אפשטיין ביריעה רחבה את ההיקף הגדול של יצירתו הפרשנית, את דרכי פרשנותו ואת לשונותיו ומבטאיו המיוחדים. מתברר שהריב"ן כתב פירושים לרוב מסכתות התלמוד, אך רק שרידים מהם הגיעו לידינו.

חלק חשוב במחקרו הקדיש הרי"ן אפשטיין לתיאור היחס בין פירושו לבין פירושי רש"י. וזאת יש לדעת: הריב"ן כתב את פירושו "לפני רש"י",² כלומר, על פי פירושי רש"י ועל פי השמועות ששמע מפיו. עובדה זאת נותנת לפירושו ערך מיוחד, שהם כעין "מהדורא בתרא" של פירושי רש"י, כלומר אותם פירושים שהם מ"כתיבת ידו"³

1 י"נ אפשטיין, "פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא", תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 11-24; 153-178 ובנספחות שם עמ' 179-192.

2 זהו הביטוי שמשמשים בו כמה ראשונים, המתארים את היחס בין פירושי הריב"ן לפירושי רש"י. ראה למשל תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סימן שיח; הגהות מרדכי בבא בתרא סימן תרסה; ראבי"ה עירובין סימן שפה ("מפי רבו רבינו שלמה").

3 הרי"ן אפשטיין במאמרו הנ"ל (עמ' 190-192) ריכז עדויות רבות של תוספות ושל ראשונים אחרים בני התקופה שיש בהם אזכור של "מהדורא בתרא" של רש"י לעומת "מהדורא קמא" וכן "פירושים אחרונים" לעומת "פירושים ראשונים", ועל פירושים שנכתבו "בכתיבת ידו" של רש"י. בעניין זה חשובה ביותר עדותו של ר' יצחק ב"ר משה בעל "אור זרוע" (או"ח ח"א סימן סא): "כי ראיתי בפירושים שכתב בכתיבת ידו הקדושה שלכתחילה כתב כך (חולין קז ע"א, ד"ה אין גוטלין): "ואין כאן לא נטילה ולא טבילה. נטילה דלאו מכת גברא קא אתו וטבילה נמי בשאובין ליתא". ומחק

של רש"י ושהוגהו על ידו. אך מצד שני, כך הוכיח הרי"ן אפשטיין בראיות גמורות, הריב"ן הוא פרשן עצמאי ופירושו עומדים לעצמם; ואף שכרוב המקרים הוא מפרש כרש"י רבו (בעיבוד לשוני משלו) פעמים רבות הוא מביא גם פירושים אחרים, ולפעמים מעדיף אותם על פירושי רש"י. פירושים אלה יכולים להיות פירושי רבותיו של רש"י או הפירושים המיוחסים לרגמ"ה, או אף פירושי חבריו תלמידי רש"י (כמו פירושי רבנו שמעיה ורשב"ם), ואפילו פירושי רבנו חננאל, שרש"י עצמו לא עשה בהם שימוש. לעתים ריב"ן מביא "פירושים אחרים" של רש"י במסכתות אחרות. על עצמאותו של הריב"ן תעיד העובדה, שלפעמים הוא מביא את פירושי רש"י רבו ומשיב עליהם ואומר עליהם ש"אינם עיקר", או ש"יש בהם גמגום" ולשונות אחרים כיוצא בזה (ועל עניין זה ראה להלן בפירוט).

לפירושי הריב"ן אירע מה שאירע לעבודתם הספרותית של רבים מחכמי אשכנז וצרפת הראשונים. פירושו נשתקעו בספריהם של חכמים אחרים ונשתכחו, ורבים מפירושו יוחסו לאחרים. לאתר שנדפס התלמוד כשפירוש רש"י בצדו האחד של הטקסט והתוספות בצדו השני, חדלו המעתיקים להעתיק את פירושי הריב"ן, והם נשתכחו ונשקעו כמעט לגמרי.

ובכל זאת, שפר גורלו של הריב"ן מגורלם של גדולי תורה אחרים בני התקופה. בספרי התלמוד הנדפסים (החל מדפוס ונציה הראשון שנת ר"פ 1520 ואילך) קבעו המדפיסים את פירושו של הריב"ן במסכת מכות מדף י"ט ע"ב ועד סוף המסכת (וכך אירע גם במסכת בבא בתרא שהמדפיסים הראשונים קבעו את פירושו של הרשב"ם מדף כ"ט ע"א ואילך). הסיבה לכך היא שכבר לפני מדפיסי דפוס ונציה הראשון (1520), וכנראה גם בכתב היד שממנו העתיקו, לא היה פירוש רש"י לסוף מסכת מכות.⁴ להלן נראה שכך היה בתקופה הרבה יותר קדומה. ומאחר שהמדפיסים הראשונים וגם המעתיקים שלפני הדפוס, לא יכלו להותיר את סופה של המסכת ללא פירוש, קבעו כבר מימים קדומים את פירוש הריב"ן במקום שלא היה בידם פירושו של רש"י. בשל

⁴ "שאוּבִין" וכתב למעלה על "שאוּבִין" ביני חיטי "בצנור" ועשה על תיבת "ליתא" ציון כזה: O וכתב על הגלין "שאינ כאן שיעור". ועוד הייתה תיבת אחת כתובה אצל "שיעור" ומחקה ולא יכולתי לראות מהו וסבור אני שהיה כתוב "מקוה".

על השאלה מה אירע לפירושו של רש"י לסוף מסכת מכות, יש בידינו רק ידיעות מעטות. מדפיסי ונציה כותבים, במקום שבו נפסק פירושו של רש"י (דף י"ט ע"ב, סוף ד"ה ה"ג והיכן מוזהר) כך: "רבינו גופו טהור ויצתה נשמחו בטהרה לא פירש יותר. מכאן ואילך לשון התלמיד רבי יהודה ב"ר נתן". מכאן משתמעת ידיעה בעלת אופי דרמטי, שרש"י נפטר תוך כדי עבודתו בפירוש מסכת מכות, והמשפט האחרון שיצא מעטו היה: "הא רחץ טהור דטבל ועלה אוכל במעשר". אך ספק אם ניתן לתת להערה זו משקל של ידיעה היסטורית. בכתב יד פרמה 3155 המכיל את פירושי רש"י והריב"ן למסכת מכות, מסתפק הכותב באמירה סחמית במקום שבו נפסק פירושו של רש"י: "עד כאן דברי הרב, מכאן ואילך דברי התלמיד".

כך שרד בידינו אותו חלק מפירוש הריב"ן למסכת מכות. הרי"ן אפשטיין, במאמרו שנזכר לעיל, הוכיח שהריב"ן פירש את מסכת מכות כולה,⁵ אך פירושו לתחילת מסכת מכות לא הגיע לידינו, כשם שלא הגיעו לידינו הפירושים שכתב לרוב מסכתות התלמוד.⁶

חלק זה של פירוש הריב"ן לסוף מסכת מכות נמצא בידינו כיום בשני מקורות:

1. ברפוסים המצויים כיום, שמקור כולם הוא ברפוס ונציה הראשון (ר"פ-רפ"ג, 1520-1523).

2. בכת"י פרמה מס' 3155 המכיל את פירושי רש"י למסכת מכות (ולמסכתות אחרות) יחד עם פירוש הריב"ן לסוף המסכת. כת"י זה הוא היחיד⁷ שיש בידינו היום המכיל את פירוש רש"י (ורייב"ן) למסכת מכות. על פי הרישומים של המכון לתצלומי כתבי היד העבריים שע"י בית הספרים הלאומי בירושלים, זהו כת"י הכתוב בכתובה ספרדית וזמן הכתיבה המשוער הוא התחלת המאה ה-11. עובדה זו מוכיחה שכבר בתקופה שקדמה לרפוס, לא היה למעתיקי כתבי היד פירוש רש"י לסופה של מסכת מכות.

במחקרנו זה אנו מבקשים לעמוד על כמה מאפיינים בפירוש הריב"ן למסכת מכות. על מנת שהממצאים והמסקנות יהיו בעלי ערך חובה עלינו לערוך השוואה בין נוסח הפירוש ברפוסים לבין הנוסח שבכת"י פרמה.⁸ כמו כן ניעזר גם בקטעי רש"י (ורייב"ן) על ענייני האגדה, שהועתקו בספר "עין יעקב",⁹ לצורך בדיקת הנוסח. עוד ניעזר בשלושת קובצי התוספות שיש בידינו על מסכת מכות: תוספות שברפוס, קובץ תוספות למסכת מכות שנרפסו ע"י מו"ל אלמוני תחת הכותרת "תוספות ישנים למסכת

5 ראה דברי רי"ן אפשטיין שם בעמ' 15 ובעיקר את דבריו בנספחות בעמ' 183. הוכחתו המשמעת ביותר היא שבספרו של ר' ישעיה דטראני לבבא בתרא קי"ג ע"א מובא פירוש הריב"ן למכות דף ר' ע"א.

6 רשימת המסכתות שלהן כתב הריב"ן את פירושו נמצאת במאמרו הנ"ל של הרי"ן אפשטיין, עמ' 13-16.

7 קיים עוד קטע בכת"י מפירוש רש"י למכות, והוא דף שנלקח מכריכות ספרים ונמצא בספריית העיר בווינה. דף זה מקוטלג בקטלוג של שוורץ עמ' 246. מצב שימורו קשה מאוד, וכמעט שאינו ניתן לקריאה.

8 הרב נתן גשטטר בספרו "נתן פרו" על מסכת מכות (בני ברק, תש"ל) ציין שינויי נוסחאות בין הנוסח הנרפס לבין כת"י פרמה (שבכל הספר הוא מכנה אותו "רש"י בכת"י" או "ריב"ן בכת"י" בלי לציין את מקור כתב היד ומספרו, למעט הערה מובלעת במבוא לספר).

9 לצורך ההשוואה יש להשתמש רק ב"עין יעקב" רפוס ראשון, סאלוניקי רעו-רפ"ב, 1516-1522, שנרפס ע"י ר' יעקב ז' חביב ובנו ר' לוי ז' חביב. בהוצאות המאוחרות יותר "הותאמו" הנוסחאות בגמרא וברש"י עם נוסחאות הרפוסים, ואילו הנוסחאות המקוריות שהיו ב"עין יעקב" כמעט נעלמו. על כך, ראה י' מלחי, "על נוסח פירוש רש"י למסכת ברכות שבספר עין יעקב", סיני צח (תשמ"ו), עמ' מט-נו.

מכות",¹⁰ וקובץ תוספות למסכת מכות שהוציא לאור ר' אברהם הלוי ס"ט בספרו "סם חיים" (ליוורנו, תקס"ט) תחת השם "תוספות שאנן על מסכת מכות". שלושת קובצי התוספות הללו מבית מדרשו של רבינו פרץ (תלמידו של מהר"ם מרוטנבורג) יצאו¹¹ ונערכו, כנראה, ע"י תלמידים שונים. שלושת הקבצים מיוסדים בעיקרם על תוספות שיצאו מבית מדרשו של ר' שמשון משאנץ, שבתקופת הראשונים היו אלה המצויים בדרך כלל ברוב מרכזי התורה. נשתמש בקובצי תוספות אלו, במידת הצורך, אם נרצה לברר בעיות בתחום נוסח דברי הריב"ן. לעומת זאת, לא נוכל להשתמש במסכת מכות בקובץ הנקרא "רש"י רי"ף" (דהיינו לקט מפירושי רש"י לתלמוד שזורפו בשולי חיבורו של הרי"ף), כי כפי שיובהר להלן, קובץ זה, לפחות בחלקה האחרון של המסכת, אינו מכיל את פירושי רש"י (או הריב"ן), אלא את פירושי של רשב"ם.

א. דרכו של הריב"ן בכתיבת פירושו

כבר הזכרנו לעיל את הביטוי המיוחד שבו משתמשים הראשונים, שהריב"ן כתב את פירושו "לפני רש"י",¹² כלומר, על פי פירושי רש"י ועל פי השמועות ששמע מפיו. ביטוי זה אינו בא לעשות את הריב"ן למעתיק בדרך מילולית את פירושי של רש"י (וכפי שנראה להלן אין זו דרכו), אלא שגם במקום שהוא מפרש את דברי התלמוד כפירושו של רש"י, הוא מוסר את הפירושים מעובדים בדרכו ובסגנונו הוא.

סגנונו של הריב"ן ארוך ומסורבל יותר משל רש"י, ואין בו הקיצור התמציתי והבהירות היוצאת מן הכלל, שהן ממעלותיו היותר גדולות של פירושו של המורה הגדול. עוד חסרה בפירוש הריב"ן יכולת ההכרעה בין אלטרנטיבות פרשניות שונות. בפירושו של רש"י, ברובו המכריע, מובא פירוש אחד שאותו מאמץ הפרשן, וזאת למרות העובדה שבמקומות רבים אנו יודעים שהיו קיימות כמה אפשרויות פרשניות, ואלה היו ידועות לרש"י. רק במקומות מעטים ביחס מביא רש"י פירושים אחרים, לרוב משל רבותיו, והוא נושא ונותן בדבריהם. כמו כן, במקומות מעטים מותיר אותנו רש"י עם שני פירושים. בפירושי ריב"ן התמונה שונה. בדיבורים רבים נותן הריב"ן ללומד חלופות פרשניות אחדות, ומציג פירוש אחד (לרוב משל רש"י בלשונות שונים) ופירוש

10 מקורו של ספר זה בשני כתבי יד. הראשון (השלם יותר) כת"י אוקספורד שסומן ע"י גויבאור בקטלוג של ספריית הבודליאנה במספר 428, והשני כת"י המוזיאון הבריטי שברשימת ג' מרגליות, ומספרו 419. רק בכתיב השני הכותרת היא: תוספות ישנים.

11 על שלושת קובצי התוספות הללו וייחוסם לבית מדרשו של רבינו פרץ, ראה דבריו של הרב י. פוגל במבוא ל"סנהדרי גדולה למסכת מכות" כרך ב' (הוצאת מכון הרי פישל לדרישת התלמוד ומשפט התורה, ירושלים תשל"ט), עמ' 15–35 ועמ' 215–220.

12 ראה לעיל הערה 2.

או פירושים אחרים ("לישנא אחרינא", או "בלשון אחר שמעתי" או "לשון אחר שמע רבי" ועוד). כתוצאה מכך יש אמנם בידי הלומד מגוון של אפשרויות פרשניות אחרות בסוגיה, אך מאידך אין בידו הכרעה של פירוש אחד שהוא הפירוש הראוי של הסוגיה. זוהי דרכו, וזהו סגנון כתיבתו של הריב"ן. ובסגנון זה כתובים פירושו גם כשהוא מביא את פירושי רש"י. הוכחה גמורה לכך הייתה נמצאת לנו, אילו שרד בידינו אותו חלק מפירושו של רש"י לסוף מסכת מכות (בהנחה שהיה קיים בתקופתו של רש"י וסמוך לו פירושו גם לסוף מכות, אלא שמאוחר יותר אבד; ראה לעיל הערה 4) - ואז יכולים היינו להשוות את לשון פירוש ריב"ן במקום שמפרש כרש"י, לבין לשון רש"י עצמו. אלא, שלצערנו, אין בידינו כיום פירוש רש"י לסוף מכות, ולפיכך אין אנו יכולים לערוך את ההשוואה הזאת של לשון הריב"ן ללשון רש"י. מכל מקום, גם אם דברים ברורים לגמרי אין כאן, רמזי דברים הקרובים לוודאות יש כאן.

תופעה זו, שלריב"ן דרך וסגנון משלו גם כשהוא מביא את פירוש רש"י ומפרש כמותו, ניתן לראותה בבירור מתוך הדוגמה הבאה. דוגמה זו, עמד עליה כבר הרי"ן אפשריין במאמרו שנוכר לעיל,¹³ אלא שהוא עשה בה שימוש להוכיח עניין אחר (להראות שפירוש הריב"ן לסוף מסכת מכות אינו השלמה לרש"י אלא לקוח מפירושו השלם לכל מסכת מכות), אך נוכל לעשות בה שימוש גם לענייננו, כדי להראות את דרכו וסגנונו של הריב"ן. בגמרא (דף יט ע"ב) נאמר כך: "תנינא חדא זימנא מעשר שני והקדש שלא נפדו, אמר ר' יוסי בר חנינא סיפא במעשר שני טהור וגברא טמא וכו', רישא במעשר שני טמא וגברא טמא וכו'. ומנ"ל דמחייב עליה משום טומאה דתניא וכו', והיכן מוזהר על אכילה איני יודע. טומאת הגוף בהדיא כתיב נפש אשר תגע בו וטמאה עד הערב וכו', אלא טומאת עצמו מנין דכתיב לא תוכל לאכול בשערך ולהלן הוא אומר וכו'".

על קטע זה שבגמרא יש בידינו גם פירוש רש"י וגם פירוש ריב"ן, והם נמצאים בדפוסים בזה אחרי זה, וביניהם מפרידה ההערה המצוטטת לעיל, הערה 4, על כך מכאן ואילך זהו פירושו של הריב"ן). פירוש רש"י הוא אפוא פירושו האחרון במסכת מכות, ופירוש ריב"ן המובא כאן הוא פירושו הראשון. מי שקבע את פירוש הריב"ן במקום שלא היה קיים פירוש רש"י, לא היה יכול לדקדק במקום התפר ולהתחיל את פירוש הריב"ן בדיוק היכן שמסתיים פירוש רש"י. מה שקרה בפועל הוא שדברי הריב"ן נקבעו כך שהדיבור האחרון של רש"י נכפל, דהיינו שיש בידינו הן לשונו של רש"י והן לשונו של ריב"ן (הדיבור הראשון שלו). וזה לשון שני הפירושים, המופיעים בנוסח הדפוס זה לאחר זה, כשהם מסודרים כאן זה כנגד זה:

13 אפשריין (הערה 1 לעיל), עמ' 183.

פירוש רש"י	פירוש הריב"ן
ה"ג והיכן מוזהר על אכילה שלא יאכלנו בטומאה	כך הוא לשון הברייתא (כלומר)
איני יודע ת"ל לא תוכל וגו' כך היא שנויה בספרי	איני יודע להיכן מוזהר לכך תלמוד לומר לא תאכל וגו'
וכשקבעוה כאן לא הספיקו לגומרה עד דאקשי גמרא	והש"ס לא שביק ליה לאסוקי מילתיה אלא קדים ופריך
טומאת הגוף בהדיא כתיב ביה	אמאי קאמר איני יודע הוא טומאת הגוף בהדיא כתיבא
ולא יאכל מן הקדשים כי אם רחץ בשרו וגו'	נפש אשר תגע בו וכו' לא יאכל מן הקדשים כי אם רחץ בשרו במים
ומוקמין לה ביבמות מדכתיב כי אם רחץ הא רחץ טהור	ואמרינן ביבמות דהאי קרא במעשר שני קאמר
דטבל ועלה אוכל במעשר	דטבל ועלה אוכל וכו'
(וכאן באה הערת המדפיסים על סיום פירוש רש"י ותחילת פירוש הריב"ן – זה המובא כאן בטור השמאלי)	(וכאן ממשיך פירושו של ריב"ן)

המעין בשני הדיבורים הללו, של רש"י ושל הריב"ן, ומשונה אותם זה לזה, יווכח לדעת שאמנם בתוכנם פירוש אחד הם, אך הריב"ן ערך וסגנן בלשונו את פירושו של רבו.

שאלה אחרת הראויה לדיון, מלבד עניין השוני בסגנון, היא השאלה של מידת עצמאותו הפרשנית של הריב"ן ביחס לרש"י. לפנינו תופעה מעניינת, כעין דואליזם. מצד אחד, הריב"ן הוא תלמידו המובהק של רש"י ורובי פירושו משל רבו הם. גם מסגנון כתיבתו במקומות שמביא את פירושי רש"י ניכר שהוא מתשיב את עצמו כתלמיד הכפוף לרבו, ואין כמותו תלמיד נאמן לרש"י. ומצד שני, הוא חכם נחשב בפני עצמו השומר על עצמאותו גם בתוכן פירושו וגם בסגנונו, ומרשה לעצמו במקומות רבים להביא פירושים אחרים לצד פירושי רבו, ואפילו במקום פירושי רבו.

לדואליזם זה יש דוגמאות רבות בחמשת הדפים שיש בידינו מפירוש הריב"ן לסוף מסכת מכות. לצד הראשון של הריב"ן תלמידו של רש"י וההולך בעקבות פירושו, יש בידינו דוגמאות הרבה. יש בפירושו אזכורים רבים ביחס על כך שפירושים שכתב –

משל רש"י הם. אזכורים אלו באים בלשונות שונים שאותם ריכז הר"ן אפשטיין במאמרו הנ"ל.¹⁴ לרוב הוא מביא את פירושי רש"י בפתיחה או בסיום "כך נראה לרבי" (כ"ב ע"ב בד"ה וברייתא; כ"ג ע"א ד"ה שהוא מכה), "כך נראה בעיני רבי" (י"ט ע"ב ד"ה בעי רב פפא), "כך קבל רבי" (כ"ב ע"ב ד"ה היה מכה; כ"ג ע"ב ד"ה ממני היו כבושים), "בנמוקי רבי" (כ"ג ע"ב ד"ה הופיע) או בקצרה, בסוף הדיבור נקודה ואחריה "מ"ר" (= מפי רבי. כ"ב ע"ב סוף ד"ה וברייתא), או נקודה בסוף הדיבור ואחריה "מרכי" (כ"ג ע"ב ושאלת שלום). ולפעמים מעדיף הריב"ן להביא את פירושו של רש"י בביטוי "מורי" (כ"ג ע"ב סוף ד"ה רב אשי). רגיל מאוד אצלו השימוש בביטוי "כך שמעתי" או "כ"ש" בראשי תיבות (כ' ע"א ד"ה חייב על הראש; כ"ג ע"א ד"ה לכו לקה; כ"ג ע"ב ד"ה הופיע). ריבוי אזכורים כזה של פירושי רש"י יש בהם כדי להצביע על נאמנותו של התלמיד שהולך בעקבות רבו.

סימן נוסף לכך עד כמה הוא הולך בעקבות רש"י הוא דרכו של הריב"ן לתרגם מילים, גם כאלה שאינן קשות במיוחד, ללעז צרפתי (כגון: כ' ע"א ד"ה חייב שלועזין טנפלא; שם ד"ה שתים מכאן שלועזין מנטן; כ"ב ע"ב ד"ה נפרמו דשקושרתא כלעז ועוד).¹⁵

ומן הצד השני, בכמה מן הדיבורים שבהם הוא מביא פירוש בשמו של רש"י, אין הוא נמנע מלבקר אותו. לפעמים הוא מביא שני פירושים משל רש"י מקשה על האחד ומקבל את האחר (כ"ב ע"ב ד"ה היה מכה: "כך קיבל רבי מעיקרא ולא נהירא, לשון אחר מפי רבי" וכו'). לפעמים אחרי הבאת פירוש משל רש"י הוא מביא פירוש אחר בפתיחה "לישנא אחרינא (כ"ב ע"ב ד"ה וברייתא: "כך נראה לרבי. לישנא אחרינא" וכו'), או בפתיחה "ואית דמפרשי" (כ"ג ע"ב ד"ה רב אשי: "... וכן עיקר. מורי. ואית ד(מ)פרשי" וכו'). אין הוא מונע עצמו מלומר על פירושו של רש"י (בסתם, או בהבאה מפורשת) שהוא "גמגום" (כ' ע"א ד"ה חייב על הראש: "כ"ש [=כך שמעתי] וגמגום"), או שהפירוש "לא נהירא" (כ"ב ע"ב ד"ה היה מכה. "כך קיבל רבי מעיקרא ולא נהירא, לשון אחר מפי רבי" וכן), או "ולא שמעתי בו שום משמעות" (כ"ב ע"ב ד"ה חזן), או "ולא שמעתי ראייה" (כ"ב ע"א ד"ה המרביע).

ולא רק בפירושי התלמוד ניכרת עצמאותו של הריב"ן כלפי רש"י. גדולה מזו: גם בעניין הלכתי, שפירושים חלוקים בו משמעם מחלוקת בהלכה למעשה, בחר הריב"ן לפרש את פירושו שלו ולהתעלם מפירושו של רש"י. פירושו זה של הריב"ן הוא להלכה הנזכרת במשנה:¹⁶ "הקורת קרחה בראשו וכו' והמשחית פאת זקנו וכו' על

14 שם, עמ' 31-33.

15 על התעתיק של המילים הללו (ושאר המילים בפירוש ריב"ן) בעברית ובצרפתית ועל תרגומן, ראה מ' קטן, אוצר לעזי רש"י, ירושלים תשמ"ח, עמ' 133.

16 משנה מכות ג, ה. ובתלמוד כ ע"א.

הראש שתיים אחת מכאן ואחת מכאן, על הזקן שתיים מכאן ושתיים מכאן ואחת מלמטה". והלכה זו, פירש הריב"ן כך¹⁷:

חמש פאות יש לו לזקן אחד למטה מן האוון מקום שלתי התחתון יוצא ומתפרד שם ושם נקרא פאה בחודו של לחי שכולט לחוץ ששם מתחלת הזקן וכל מה שלמעלה עד הצידעא בכלל פאת הראש הוא ושתי השיבולות כל אחד מהן לסוף הלחי ונקרא פאה ואחת מלמטה שיער שבין השיבולות באמצע הסנטר שלועזין מנטן.¹⁸

חכמים אחדים נתעלמה מהם העובדה שהפירוש לסוף מסכת מכות הוא משל הריב"ן ולא מרש"י, והם הביאו פירוש זה כפירושו של רש"י.¹⁹ אך לאמתו של דבר, רש"י עצמו פירש את ההלכה הזאת בעניין אחר. על כך יש בידינו עדות ממקור ראשון, היא עדותו של נכדו רשב"ם. דבריו נמצאים בקובץ "רש"י ברי"ף", שבמסכת מכות לא נלקט מפירושי רש"י, אלא מפירוש רשב"ם למסכת מכות.²⁰ וכך כותב רשב"ם:

ועל הזקן כו' שתיים מכאן ושתיים מכאן מקום שהלחי מתחבר לצדעין הוי פאת זקן מקום חיבורם לפאת הראש מכאן ומכאן, הרי אחד מכאן ואחד מכאן ושני גבולי השפה אחת מימין הפה ואחד משמאלו הרי שתיים ושיבולת הזקן מתחת הרי חמשה כך פירש רבינו חננאל. ורבינו זקני פירש מקום חיבור הסנטר לעצם אחד מימין הסנטר שקורין מונטין ואחד משמאלו ושיבולת הזקן באמצע הרי שלשה וחיבור הצדעין הרי חמש וגבולי השפה לא חשיב. ונראה לי כרבינו חננאל, וכו'.

עדות זו של הרשב"ם מוכחת גם באחד משלושת קובצי התוספות שבידינו למסכת מכות, המכונה "תוספות שאנץ", בדיוק באותה לשון כמובא ב"רש"י ברי"ף", ומסיים שם: "לשון הרשב"ם".²¹

17 ריב"ן דף כ ע"א ד"ה שתיים מכאן.

18 על פי מ' קטן (הערה 15 לעיל), עמ' 133, נכתבה המילה menton ופירושה בצרפתית עתיקה: סנטר.

19 ראה בהגהות "חנות יאיר" על הרי"ף, שהעיר על פירוש זה (שייחס אותו לרש"י), שרש"י עצמו, בפירושו לתורה בפרשת קדושים, פירש בעניין אחר.

20 כבר הרגישו בכך מדפיסי דפוס ווילנא, שכתבו שם (בהגהה ל"רש"י ברי"ף", עמ' 184): "מכאן ועד סוף המסכת הוא פירוש רשב"ם אשר השלים פירש"י בעלות רש"י השמימה וכו' כן מוכח מתוס' שבגמרא ותוס' שאנץ וכו' ובריטב"א וכו' שהביאו דברי הפירוש הזה בשם רבינו שמואל". והדין עמחם, ואף הרי"ן אפשטיין במאמרו הנ"ל (עמ' 185) הזכיר, ש"רש"י רי"ף" לסוף מכות הינו פירוש רשב"ם.

21 בשלושת קובצי התוספות שבידינו למסכת מכות (תוספות שבדפוס, "תוספות ישנים" ו"תוספות שאנץ") ובמיוחד בקובץ האחרון, מרבים העורכים להביא מפירושי רשב"ם, בייחוס מפורש ("פי' רשב"ם" או "לשון רשב"ם") או בכינוי "פי' בקונטרס". מן העובדה הזאת הסיק הרי"ן אפשטיין במאמרו הנ"ל ("פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא", עמ' 184), כי בתקופה זו של רבינו פרץ ותלמידיו (סוף המאה ה-11) אמנם לא היה בידם פירושו של רש"י לסוף מסכת מכות, אבל ההשלמה מפירוש ריב"ן גם היא לא הייתה בספריהם, ואולי השלימו את פירושו של רש"י מתוך פירוש רשב"ם.

הנה לפנינו עדות ממקור ראשון, משל רשב"ם. כיצד פירש רש"י זקנו את ההלכה שבמשנה "ועל הזקן שתיים מכאן ושתיים מכאן ואחת באמצע". המעיין בפירוש הריב"ן במשנה להלכה זו ייווכח לדעת, כי פירושו עומד בניגוד גמור לפירושו של רש"י. והריב"ן, לא זו בלבד שלא פירש כרש"י, אלא אף לא ראה צורך להזכירו. עניין זה יש בו כדי להעיד על עצמאותו הפרשנית של הריב"ן.

מקרה דומה של פירוש עצמאי של הריב"ן, המתעלם מפירושו של רש"י רבו ואף אינו מזכירו, הוא פירוש הריב"ן להלכה שבמשנה: ²² "יש חורש תלם אחד וחייב עליו משום שמונה לאוין, החורש בשור ובחמור והן מוקדשין וכלאיים בכרם ובשביעית" וכו'. ופירש הריב"ן: ²³

בגמ' מוקי ליה בבכור בכור שור ופטר חמור וקעבר בהן משום לא תעבוד בכור שורך ואליבא דר' יהודה דאמר בפ"ק דבכורות פטר חמור אסור בהנאה וכו' אי נמי מתניתין כמאן דממעט פטר חמור מהכא שור וחמור דקתני במתני' לאו דוקא, דשור ושה קאמר והאי דנקט חמור משום לישנא דקרא דגבי כלאיים כתיב שור וחמור והוא הדין לכל שני מינין. ומשום הנאה דמיתהני מהקדש והוי ליה הזיד במעילה - לא לקי דבכור לאו בר מעילה הוא דהא ממון כהן הוא, וכו'.

תוספות כאן ²⁴ הביאו את שיטתו זו של הריב"ן והציגו אותה כעומדת בניגוד לשיטת "הקונטרס", וזה לשונם: "החורש בשור וחמור והן מוקדשין ופ"ה (=ופירש הקונטרס) בכור שור עובר משום לא תעבוד בככור שורך וחמור קדשי בדיק הבית ולקי משום דהזיד במעילה באזהרה. וי"א (ויש אומרים) פטר חמור וכמ"ד אסור בהנאה ולא נהירא דאינו כן דליכא למ"ד דלקי הנהנה ממנו, וכו'.

"פי' הקונטרס" שהוזכר בתוספות כאן הובא בקובץ הנקרא "תוספות שאנץ" בפתיחה "פרשב"ם", ²⁵ והוא כפירושו של רש"י זקנו במסכת פסחים דף מ"ז ע"א (ד"ה והן). ואילו הפירוש המובא ע"י התוספות כאן בפתיחה "י"א" הוא פירושו של הריב"ן, האומר שלר' יהודה פטר חמור אסור בהנאה והנהנה ממנו לוקה, ובכך חולק על פירושם של רש"י והרשב"ם, האומרים שאין דעה הסוברת שהנהנה מפטר חמור לוקה.

22 משנה מכות ג, ט, ובדפי התלמוד מכות כא ע"ב.

23 שם ד"ה והן מוקדשין.

24 כ"א ע"ב ד"ה החורש.

25 שם ד"ה מתני' החורש. ומכאן שהכינוי "פי' בקונטרס" שבחוספות בסוף מכות יכול להתייחס או לפירושי רשב"ם או לפירושי רש"י שבמסכתות אחרות, אך לא לפירוש הריב"ן. מכאן מסתייעת דעתו של הרי"ן אפשטיין (לעיל הערה 21), שבתקופת העריכה של קובצי התוספות למסכת מכות עדיין לא הייתה לפנייהם ההשלמה של פירוש הריב"ן.

הריב"ן כאן פירש את המשנה שלא כרש"י ואף לא הזכיר את פירושו. זהו סימן נוסף לעצמאותו הפרשנית של הריב"ן.

ב. הוספות וחסרונות ושינויי נוסחאות בפירושי הריב"ן

כבר עמדו חוקרים על תופעה מופלאה הנוגעת לפירוש רש"י לתלמוד: בדורות הסמוכים לכתיבת פירושו של רש"י לתלמוד, קודם שנתקדש הנוסח לאחר דורות רבים, הרשו לעצמם העורכים, התלמידים שהשתתפו עמו בכתיבת הפירוש ואפילו המעתיקים, להוסיף על הנוסח, להשמיט מן הנוסח, לשנות מן הסגנון, להאריך, לקצר וכו' וכל זאת במטרה "לתקן" אותו ולשפרו ולעשותו מובן יותר ללומדים.²⁶ נראה שכך אירע גם לפירוש הריב"ן. אמנם מה ששרד מן הפירוש למסכת מכות הינו מועט מידי מכדי להסיק מסקנות נחרצות (בסך הכול שרדו פירושי הריב"ן לחמשת הדפים האחרונים של המסכת), אך מכל מקום סימנים לתופעות כאלו ניתן למצוא גם בחומר המועט הקיים. בכך נוכל להיווכח אם נשווה את נוסח פירוש הריב"ן שבדפוסים (שיסודו בנוסח המצוי בדפוס ונציה הראשון ר"פ-רפ"ג, 1520-1523, שכל הדפוסים הבאים אחריו עשאוהו כבסיס למהדורותיהם) לנוסח של הפירוש בכתב יד פרמה 3155. ההשוואה מלמדת, כי במקרים רבים באחד המקורות יש תוספות או השמטות או שינויי נוסח לעומת המקור האחר. משמעות הדבר (במקרה של תוספות או השמטות) היא אחת מן השתיים: או שהנוסח "הקצר" הוא המקורי ובנוסח "הארוך" נוספו דברים, או להפך: הנוסח ה"ארוך" הוא המקורי, ובנוסח "הקצר" נשמט חלק מן הדברים.

להלן כמה דוגמאות של תופעות כאלה.

לפעמים בנוסח אחד שני פירושים ובנוסח האחר רק פירוש אחד. בגמרא (דף כ ע"ב) הובאה ברייתא שנאמר בה כך: "ת"ר: 'ושרט', יכול אפילו שרט על ביתו שנפל ועל ספינתו שטבעה בים, ת"ל וכו', ומניין למשרט חמש שריטות על מת אחד שהוא חייב על כל אחת ואחת, ת"ל 'ושרט', לחייב על כל שריטה ושריטה" וכו'. והנה על דרשה זו שבשרט חמש שריטות יהיה חייב על כל אחת ואחת, יש בידינו פירוש הריב"ן בשתי נוסחאות (ד"ה תלמוד לומר ושרט):

26 על סיכום דעות החוקרים בעניין זה וכן על התופעות שהוזכרו כאן ועוד הרבה אחרות כמותן, ראה בעבודת הדיסרטציה שלי: "ירמיהו מלחי, פירוש רש"י למסכת ברכות, הנוסח שבידינו ונוסחאות אחרות, רמת גן, תשמ"ג.

נוסח הדפוס

דמצי למכתב לנפש לא תשרטו וכו'
לשון אחר ת"ל ושרט מריבויא דויו

נוסח כתב היד

דמצי למכתב לנפש לא תשרטו וכו'
("לשון אחר" – ליתא)

הרי שבנוסח הדפוס יש שני פירושים בריב"ן להסביר כיצד משתמע ממילת "ושרט" שחייב על חמש שריטות, ואילו בכתב היד יש רק פירוש אחד. אין לדעת אם בנוסח המקורי היו שתי לשונות, ובכתב היד הושמט "לשון אחר", או להפך: בנוסח המקורי היה רק פירוש אחד, ואחר כך נוסף בימי מאן דהו "לשון אחר". והרי דוגמא לדיבור שיש בו שינויים ניכרים בין הנוסח שבדפוס לבין הנוסח שבכתב היד. בגמרא (דף כא ע"א) הובאה ברייתא שבאה לפרש את ההלכה שבמשנה, שאיסור "לא תשחית את פאת זקנך" הוא רק אם גילחו בתער. וזה לשון הברייתא: "ת"ר: 'ופאת זקנם לא יגלחו', יכול אפילו גילחו במספרים יהא חייב, ת"ל 'לא תשחית' וכו', ת"ל 'לא יגלחו' וכו', הא כיצד, גילוח שיש בו השחתה, הוי אומר זה תער". ואלו דברי ריב"ן (ד"ה ופאת זקנם לא יגלחו):

נוסח הדפוס

ופאת זקנם לא יגלחו – גבי כהנים כתיב

ולא תשחית את פאת זקנך – בישראל
כתיב

וילפינן להו בג"ש האי מהאי דפאה פאה
והכי אמרינן בהדיא בפרק קמא דקרושין

ג"ש דפאה פאה להכי הוא דאתא

דתניא לא יגלחו כו'

נוסח כתב היד

(הד"ה ליתא, וכן חסר המשך הדיבור.
ובמקום זה כתוב):

לא יגלחו ולא תשחית

מגמר לה אהרדי

בפר' קמ' דקרושין.

אבל ההיא ג"ש דקרחת קרחת דבקרא דלא
תשחית לא כתיב קרחת. ומיהו פאה פאה
הוי מצי למיגמר אבל ההיא גזי' שוה לא
חזינן²⁷

המשווה בין נוסח הדפוס לנוסח כתב היד יראה שיש ביניהם שינויים ניכרים. גם מילים נדירות, שמשמעותן לא הייתה לגמרי ברורה, נמצאות בנוסח אחד ובנוסח האחר נשמטו כגון בדוגמא הבאה:
בגמרא (דף כא ע"א) נמסר סימן, כדי לזכור אלו הלכות נאמרו משמו של רב מלכיא, ואלו הלכות נאמרו משמו של רב מלכיו. וכך נאמר שם: "אמר רב נתמן בריה

27 ויש לעיין גם ברש"י קידושין לה ע"ב ד"ה אם בן, שיש שם ניסוח שונה של גזרה שווה זו.

דרכ איקא: שפוד שפחות וגומות – רב מלכיו; בלורית אפר מקלה וגבינה – רב מלכיא, ופירוש ריב"ן שלפנינו (ד"ה שפוד) בא בשתי נוסחאות:

נוסח הדפוס	נוסח כתב היד
שפוד – בפ' אין צדין	שפוד שנרצם בפ' אין צדין

במקרה זה נראה שיש להכריע כנוסח הדפוס. שהרי בביצה כ"ח ע"ב נאמרו שתי מימרות בעניין שפוד בשם שמואל. הראשונה: "אמר רב יהודה אמר שמואל: שפוד שנרצף,²⁸ אסור לתקנו ביו"ט". והשנייה: "אמר רב יהודה אמר שמואל: שפוד שצלו בו בשר, אסור לטלטלו ביו"ט". ועל המימרה השנייה אמר רב אדא בר אהבה אמר רב מלכיו: "שומטו ומניחו בקרן זוית". ולבסוף מציינת הגמרא שם (כמו בגמרא במסכת מכות) את הסימן: "שפוד שפחות וגומות רב מלכיו". והרי במימרא השנייה מדובר על שפוד, ולא על שפוד שנרצם (או: נרצף).

גם בהבאות של פירושים וייחוסן לרש"י יש הבדל בין נוסח הדפוס לנוסח כתבי היד.

בגמרא (דף כא ע"א) המשיכו לעסוק באותם סימני הלכות שנקבעו כדי לדעת אילו נאמרו משמו של רב מלכיו ואילו משמו של רב מלכיא, ואמרו כן: "רב פפא אמר: מתניתין ומתניתא רב מלכיא, שמעתתא רב מלכיו, וסימנך מתניתא מלכתא. מאי ביניהו, איכא ביניהו שפחות" וכו'. ואף כאן בא פירוש ריב"ן (ד"ה מתניתא מלכותא) בשתי נוסחאות:

נוסח הדפוס	נוסח כתב היד
משניות וברייתות עיקר הן והיינו סימן וכו'	משניות וברייתות עיקר הן והיינו סימן וכו'
ואית דמפרש איכא ביניהו שפחות ומקלה משמע	ואית דמפרש איכא ביניהו שפחות וממילא משמע
שפחות ושכנגדה. כך לשון ח"ה ²⁹	שפחות ושכנגדה. כך לשון מורי.

28 זהו נוסח הדפוסים שם בביצה כח ע"ב: שנרצף. אך בכת"י מינכן: שנרצם. וראה בדקדוקי סופרים שם אות ה' מקורות אחדים שהביא ר' נ"נ רבינוביץ (ובכללם הערוך), ובכולם הנוסחה "שנרצם". וב"פסקי הרא"ש" לביצה דפוס ונציה נוסחה שלישית: שנצום. חילוף זה של: נרצף – נרצם מצאתי גם ברש"י ברכות ס ע"א ד"ה שלא יהא סנדל, שבנוסח הדפוסים כתוב: "... ומתחילתו וולד היה אלא שנרצף". אבל בדפוסים שונצונו וונציה וכן ב"עין יעקב" דפוס ראשון וב"פסקי הרי"ד": "שנרצם". וראה גם מש"כ א' בן יהודה ב"מלון הלשון העברית" ערך רצף ב, הערה 3.

29 וראה בדברי הרי"ן אפשטיין (לעיל הערה 1), עמ' 27, הערה 59, שהתקשה בפענוח ראשי התיבות "ח"ה". ולגרסת כתב היד – ניחא. גרסת כתב היד: "איכא ביניהו שפחות וממילא משמע שפחות

הרי שבנוסח הדפוס מייחס ריב"ן את פירוש ה"אית דמפרשי" לח"ה, ובכתב היד: כך לשון מורי.

ויש גם תופעות של דיבור הקיים בנוסח כתב היד ובנוסח הנדפס - חסר. במשנה (דף כב ע"א) נאמר: "אין אומדין אותו (את מי שנתחייב במלקות, שחייבים לאמוד כמה מלקות הוא מסוגל לקבל) אלא במכות הראויות להשתלש". והנה בכתב היד יש דיבור שלם שאינו מופיע בנוסח הדפוס (ד"ה ראויות להשתלש):

נוסח הדפוס	נוסח כתב היד
ראויות להשתלש -	ראויות להשתלש -
בגמרא מפרש	מפרש טעמא בגמרא
	מלקות צריך אומד דלאחר שלקה בעינן אחיך,

התוספת בכתב היד היא פירוש לפיסקה שבגמרא: "אמדוהו לקבל ארבעים" וכו' ומפרש מדוע בכלל צריך אומד.

נציג דיבור נוסף של הריב"ן שבו יש הבדלים גדולים בין נוסח הדפוס לבין נוסח כתב היד. זהו דיבור ארוך, שבו מופיעים כמה פירושים, ובהמשכו יש קושיות על אחד הפירושים ודחייתו. נוסח הדיבור בכתב היד קצר יותר (ואולי יש כאן השמטה בטעות של המעתיק), הושמטו חלק מן הפירושים ומקצת הקושיות ובסוף הדיבור נוספה "הגהה" שאין אנו יודעים מי כתבה: הריב"ן עצמו או מעתיק הפירוש.

בגמרא (דף כב ע"ב) הקשו על ההלכה שבמשנה, ש"אין אומדין אלא במכות הראויות להשתלש, אמדוהו לקבל ארבעים ולוקה מקצת ואמדו שאין יכול לקבל ארבעים פטור, אמדוהו לקבל שמונה עשרה ומשלקה אמדו שיכול הוא לקבל ארבעים פטור". והקשו בגמרא: "לקה - אין; לא לקה - לא? ורמינהו: אמדוהו לקבל ארבעים וחזרו ואמדו שאין יכול לקבל ארבעים - פטור, אמדוהו לקבל שמונה עשרה וחזרו ואמדוהו שיכול לקבל ארבעים פטור"? ותירצו: "אמר רב ששת לא קשיא, הא דאמדוהו ליומי, הא דאמדוהו למחר וליומא אחרא". ואף כאן, שתי הנוסחאות של פירוש הריב"ן (ד"ה ברייתא בדאמדוהו), זו שבדפוס וזו שבכתב היד, יש ביניהן שינויים גדולים.

ושכנגדה" מסתייעת מדברי תוספות בכיצה כ"ח ע"ב ד"ה איכא ביניהו, שהביאו פירוש זה כפירוש שני ("אי נמי") ו"שכנגדה" מכוון לאפר מקלה.

נוסח כתב היד	נוסח הדפוס
וברייתא דאמדוהו למחר וליומא אחרי –	ברייטא דאמדוהו למחר או ליומא אחורא –
כמו ליום אחר וכו' דאומד גמור היה כך נראה לר'. מתני' דאמדוהו	ליום אחר וכו' דאומד גמור היה. כך נראה לרבי. לישנא אחרינא מתני' דאמדוהו וכו'
והילכך אין פוטרין אותו אלא אם כן וכו'	והילכך אין פוטרין אותו אא"כ וכו' מיד וכן קיבל ר' מח"ע
ואנן אמדינן ליה לילקי ולימות	ולא נהירא דמשום דאמדוהו וכו' לילקי ולימות

ועוד דאם לקה וכו' לכתחילה. מ"ר.
הגהה. ליום אחר שאמדוהו ליום פלוני
יהא בריא ויכול לקבל כך וכך וכשהגיע
יום פלוני לא הבריא פוטרין אותו לאלתר
אבל ביומיה איכא למימר שמא יבריא
ליומיה.

נסכם את ההשוואה בין נוסח הדפוס לנוסח כתב היד בדיבור זה:

1. בכתב היד אין "לישנא אחרינא" הנמצא בדפוס.
2. בכתב היד אין "וכן קיבל ר' מח"ע"³⁰.
3. בכתב היד לא נמצאת הקושיא הראשונה של הריב"ן הפותחת בביטוי "ולא נהירא" (אך מורגש חסרון לשון בנוסח כתב היד). הקושיא השניה הפותחת בביטוי "ועוד" נמצאת, אך בשינוי לשון.
4. בכתב היד וגם בנוסח הדפוס נמצא בסוף הדיבור: "מ"ר" (=מפי רבי. וזה עצמו צריך עיון, שהרי הפירוש הראשון שמובא בשניהם נאמר אחריו: "כן נראה לרבי").
5. בכתב היד יש תוספת בסוף הדיבור שפותחת ב"הגהה", ולא ברור מי בעל ההגהה: הריב"ן עצמו או מעתיק הפירוש.

30 גם בפיענוח ראשי התיבות "מח"ע" מתקשה הרי"ן אפשטיין (ראה במאמרו עמ' 31 הערה 71) ומביא דעות שונות. ולבסוף, בדרך השערה, הוא מציע את התיקון (הקל!) "מע" (במקום: "מח"ע") ומשמעו: "מעיקרא" (או: "מנחתו עדין"). רי"ן אפשטיין מבסס את השערתו על כך שהמילה "מעיקרא" מופיעה בהמשך דברי הריב"ן.

לפעמים שינוי נוסח "קל" משנה את כל משמעות הפירושו. בגמרא (דף כג ע"א) הביאו ברייתא העוסקת בדיני מי שנתחייב מלקות בבית דין: "ת"ר מכה רבה (לשון הפסוק: "פן יוסיף להכותו על אלה מכה רבה" – דברים כה, ג), אין לי אלא מכה רבה וכו', א"כ מה ת"ל מכה רבה, לימד על הראשונות שהן מכה רבה". וכך הוא בריב"ן (ד"ה שהוא מכה רבה):

נוסח כתב היד	נוסח הדפוס
שמותו להכותו בכל כוחו; ³¹ כך נראה לרבי.	שניתן להכותו בעל כרחו; כן נראה לרבי

ופשיטא שהשינוי הקל ("בעל כרחו" – "בכל כוחו") משנה לגמרי את גוף ההלכה. ולבסוף, בקטעי האגדה שבסוף הפרק מצינו תוספות (או השמטות; כאמור, אין אפשרות במקרים אלו להכריע האם הנוסח המקורי הוא ה"קצר" או ה"ארוך") בסופי הדיבורים של סיפורים ומעשים. זוהי תופעה המוכרת לנו ממקומות אחרים שבהם יש קטעי אגדה.

בגמרא (דף כד ע"א) דרשו את הביטויים שאמר דוד בתהלים טו על צדיקים וחסידים, כמכוונים כלפי חכמים שונים. וכך לשון הגמרא: "... בא דוד והעמידן (את תרי"ג המצוות) על אחת עשרה, דכתיב (תהלים ט"ו) 'מזמור לדוד, ה' מי יגור באהלך ומי ישכון בהר קדשך, הולך תמים ופועל צדק' וכו'. 'הולך תמים' זה אברהם וכו', 'פועל צדק' כגון אבא חלקיה, 'ודובר אמת בלבבו' כגון רב ספרא, 'נשבע להרע ולא ימיר' כר' יוחנן, 'כספו לא נתן בנשך' וכו', 'ושוחד על נקי לא לקח' כגון ר' ישמעאל כ"ד יוסי". ואף כאן יש לפנינו פירושו הריב"ן (ד"ה רב ספרא) בשתי נוסחאות: נוסח "ארוך" בדפוס, ונוסח "קצר" בכתב היד.

נוסח הדפוס	נוסח כתב היד
רב ספרא – בשאלתו דרב אחא	רב ספרא – בשאלתו דרב אחא

והכי הוי עובדא דרב ספרא היה לו חפץ אחד למכור ובא אדם לפניו בשעה שהיה קורא ק"ש ואמר תן לי החפץ בכך וכך וכו' והוסיף ואמר תנהו לי בכך יותר לאחר שסיים ק"ש אמר לו טול החפץ בדמים שאמרת תחלה וכו'.

31 ונראה שכך הגיה מדעתו בעל "תוספות יום טוב" בפירושו למשנתנו.

כאן סביר יותר שנוסח כתב היד הוא הנוסח המקורי, ואילו הסיפור הארוך שבדפוס נוסף לטובת אלו שלא ידעו לפתור את הרמז "בשאלתות דרב אחא". ואמנם כך הוא גם בדפוס ונציה וכן ב"עין יעקב"³² דפוס ראשון, שבשניהם כתוב רק "בשאלתות דרב אחא". תופעה כזאת של מעשה שנאמר ברמז (שהיה בזמנו, כנראה, ידוע לכול) ואחר כך נתפרט כל המעשה בגוף הטקסט, אנו מכירים מכמה מקומות בתלמוד.³³

פירוש הריב"ן לסוף מסכת מכות מסתיים בדפוסים בד"ה מי יקום יעקב, והוא פירוש למה שנאמר בגמרא (דף כד ע"א): "אמר רבי יוסי בר חנינא: ארבע גזירות גזר משה רבנו על ישראל, באו ארבעה נביאים וביטלום. משה אמר: 'וישכון ישראל בטח בדד עין יעקב' (דברים לג, כז), בא עמוס ובטלה [שנאמר] 'חדל נא מי יקום יעקב כי קטן הוא' (עמוס ז, ה), ופירש ריב"ן: "מי יוכל להיות חסיד כיעקב כי קטן הוא קטנים הם הטובים שיהיו צדיקים כיעקב". לאחר מכן באים כמה דיבורים נוספים שהוקדמה להם הכותרת: "מכאן ואילך מפירוש רבנו גרשם". לעומת זאת, בכתב היד מסתיים פירוש הריב"ן באותו דיבור שבו הוא מסתיים בדפוס (בד"ה מי יקום יעקב), ואילו פירושי רבנו גרשום אינם נמצאים. כך גם בדפוס ונציה.

מכאן, שהדיבורים מפירוש רבנו גרשום נוספו בתקופה המאוחרת לדפוס הראשון. בכתב היד נוסף עוד דיבור השייך לדף כ"ג ע"ב, על דרשת הגמרא מן הפסוק "ציון שדה תחרש" (מיכה ג, יב), ובא לתרץ מדוע אומרת הגמרא שפסוק זה באוריה כתיב, והרי פסוק זה בספר מיכה נכתב?

ובסוף ההבאה הזאת נכתב בכתב היד: "הרב ר' שמואל ב"ר דוד נ"ע". מכאן שהפירוש הזה היעתיק מפירושו של רבנו שמואל בן דוד ממגנצא, שפעל בה בשליש

32 ב"עין יעקב" דפוס ראשון (סאלוניקי רע"ו-רפ"ב) אחרי המילים: "בשאלתות דרב אחא" נוספו בריב"ן דברים שאינם לפנינו בשתי הנוסחאות. וזה לשונו: "ובפי' הרמ"ה כתוב וז"ל: מעשה דאבא חלקיה דהוה אגיר יומא ויהבו ליה רבנן שלמא ולא אסבר להו אפיה וכו' (ומפרט והולך את כל המעשה המסופר על אבא חלקיה במסכת תענית דף כ"ג ע"א וע"ב). מעשה דרב פפא הכי קיבלנוה וכו' מעשה דר' יוחנן וכו' כר' ישמעאל ב"ר יוסי קרי שוחד וכו', לפי שהביא לו אריסו משלו ודר' ישמעאל בן אלישע קרי בצע מעשקות" וכו'. הרי שתוספת זו משל הרמ"ה היא, והוא בא לפרט את כל המעשים שאירעו לחכמים שזכרו בדרשת התלמוד.

33 למשל, בברכות ז' ע"ב נאמר בגמרא: "ואל תשבו על מטת ארמית וכו' דרב פפא אזל לגבי ארמית הוציאה לו מטה וכו' ומצאו שם תינוק מת. מכאן אמרו חכמים אסור לישב על מטת ארמית". וברור שבמקור היה כתוב בתלמוד: "ואל תשבו על מטת ארמית ומשום מעשה דרב פפא", ותו לא. ונתפרט המעשה בפירושיהם של רב ניסים גאון ושל רש"י, ומשם נכנס לגוף טקסט התלמוד.

האחרון של המאה הי"א,³⁴ או מפירושו של רבנו שמואל בן דוד, מחכמי פרובנס הגדולים, בן המאה ה-יב.³⁵

סיכום

במאמר זה ניסינו לעמוד על טיבם ותכונתם של פירושי הריב"ן. למרות העובדה כי מעט מאוד מפירושו לתלמוד שרד (כמה פירושים מפוזרים בספרי הראשונים ופירוש לחמשת הדפים האחרונים של מסכת מכות), מכל מקום ניתן גם ממעט זה לעמוד על תכונת הפירוש. הצבענו על כך שמצד אחד הריב"ן הוא תלמידו המובהק והנאמן של רש"י, המרבה להביא מפירושו והולך בדרכו ברוב המקומות, אך מצד שני הוא פרשן עצמאי, שפעמים סוטה מפירושי רבו, פעמים מבקר אותם, ויש שהוא מעדיף פירושים אחרים.

כמו כן ביקשנו לעמוד על תולדותיו וגלגוליו של פירוש הריב"ן במשך הדורות. לשם כך ערכנו השוואה בין נוסח הפירוש בדפוסים לבין הנוסח בכתב יד פרמה 3155 וכן במקורות נוספים ("עין יעקב", "רש"י רי"ף" = רשב"ם, תוספות שבדפוס ושכתבי היד). מתוך השוואה זו יכולנו להצביע על מספר לא קטן של תופעות שמהן ניתן ללמוד על פירושו של הריב"ן, שבדומה לפירושו של רש"י, עבר במשך הזוורות שינויים וחילופים שבעטיים חלו שינויים בנוסח, במעט או בהרבה, לעומת נוסח הפירוש המקורי. מאחר שיש בידינו רק כתב יד אחד והוא מן המאה ה-י"ג או ה-י"ד, אין ביכולתנו להעריך נכונה את טיב השינויים ואת היקפם. עם זאת, גם מתוך המקורות המועטים שעמדו לרשותנו ניתן לקבל תמונה, ולו חלקית, על תולדותיהם וגלגוליהם של פירושי הריב"ן מתחילת כתיבתם ועד שנקבעו בדפוסים.

34 על ר' שמואל בן דוד ממגנצא ראה מה שכתב א' גרוסמן בספרו חכמי אשכנז הראשונים, (ירושלים, תשמ"ח), עמ' 321-325.

35 על רבינו שמואל בן דוד (הרשב"ד) ועל פירושו ראה מה שכתב ב"ז בנדיקט בספרו מרכז התורה בפרובאנס (ירושלים תשמ"ה), עמ' 54-67, וכן ב-*Encyclopaedia Judaica* כרך 14, עמ' 805-806.